

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Schild en zwaard van de Oktoberrevolutie. De memoires van Sovjet inlichtingenofficieren 1953-1991

de Jong, B.M.

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

de Jong, B. M. (2004). *Schild en zwaard van de Oktoberrevolutie. De memoires van Sovjet inlichtingenofficieren 1953-1991* Maastricht: Shaker Publishing

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <http://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Slot

6.1 Inleiding

Wat is de waarde van de memoires van Sovjet inlichtingenofficieren en wat voor inzichten over de KGB en mogelijk de GROe kunnen eraan worden ontleend? Het aantal memoires-schrijvers afkomstig uit de GROe is te gering om van grote betekenis te zijn. De enige GROe-officieren die memoires op schrift hebben gesteld zijn Penkovski, Nikolski en Suvorov. Hoewel de memoires van eerstgenoemde zeker de toets der kritiek kunnen doorstaan, worden vooral de werken van Suvorov gekenmerkt door een hoge mate van onbetrouwbaarheid. Nikolski is als in Rusland woonachtige GROe-officier ook niet bijster mededeelzaam over zijn loopbaan.¹ Dat memoires in sommige gevallen betrouwbaar zijn en in andere gevallen niet of veel minder is echter te verwachten. Men kan stellen dat alle memoires neigen tot onbetrouwbaarheid omdat een element van zelfrechtvaardiging dat de betrouwbaarheid niet ten goede komt, er onvermijdelijk deel van uitmaakt. De vraag die antwoord behoeft is niet zozeer hoe onbetrouwbaar memoires zijn, maar wat eruit te leren is over de werkwijze van de KGB en misschien van de GROe. Het inhoudelijke belang van het genre wordt deels bepaald door de beschikbaarheid van andere bronnen en die zijn er over de KGB en vooral over de GROe betrekkelijk weinig, zeker als het gaat om de periode na Stalins dood. *The Mitrokhin Archive* is wat dat betreft een gunstige uitzondering en van groot belang omdat het in tegenstelling tot de memoires die hier worden besproken grotendeels op archiefmateriaal is gebaseerd.

De GROe is zoals eerder gezegd een organisatie die qua geheimhouding de KGB verre overtreft. Ook na het einde van de Sovjet Unie in 1991 is er over de militaire inlichtingendienst vrijwel geen archiefmateriaal vrijgegeven.² De weinige GROe-memoires die er zijn, kunnen inhoudelijk niet veel aan de bestaande leemte toevoegen. Wat de NKVD betreft heeft de Russische overheid na 1991 wel selectief materiaal vrijgegeven dat betrekking heeft op de triomfen van de inlichtingendienst uit de jaren '30 en '40.³ Over de periode 1953-1991 die hier centraal staat juist weer zeer weinig. Dat geeft de KGB-memoires die er zijn een extra belang dat deels losstaat van hun inhoudelijke kwaliteit. Een memoireschrijver die schrijft over iets wat nergens elders aan de orde komt, kan daardoor een uitgesproken meerwaarde krijgen. Een voorbeeld is de KGB-officier die schrijft onder het pseudoniem Jevg. Grig. Hij was geen officier van het Eerste Hoofddirectoraat zoals de meeste memoireschrijvers, maar diende onder andere bij het Vijfde Directoraat dat zich met dissidenten bezighield en waarover weinig bekend is. Over de strijd tegen dissidenten door de KGB is na het einde van de Sovjet Unie in Rusland vrijwel niets aan materiaal uit de KGB-archieven vrijgegeven. Grig is de enige memoireschrijver die ingaat op het verschijnsel van de 'officieren van de actieve reserve' die onder een dekmantel door de KGB bij andere instellingen waren geplaatst. Hij bespreekt het thema op een zakelijke en informatieve manier. Hetzelfde geldt voor datgene wat hij zegt over de instanties binnen de Sovjet maatschappij waarbij de KGB agenten en informanten rekruteerde.⁴ Beide thema's worden in KGB-memoires en in de overige literatuur nauwelijks behandeld.

De memoires van overgelopen KGB-officieren zijn vaak waardevoller dan die van in Rusland gebleven inlichtingenofficieren omdat zij zoals gezegd inhoudelijk meer informatie te bieden hebben. Typerend zijn de overgelopen KGB-officieren Oleg Gordievsky en Vladimir Kuzichkin die hun waarde deels ontleen aan het feit dat zij aspecten van het inlichtingenwerk belichten die bij de andere categorie memoires nauwelijks aan bod komen. Zij bieden onder meer interessante informatie over de gang van zaken op een KGB-rezidentoera in het buitenland en het werk met illegalen.⁵ De geringe mededeelzaamheid van bijvoorbeeld Vadim Kirpitsjenko en Joeri Drozdov over het voor de KGB zo belangrijke werk met illega-

len steekt daar pover bij af. In tegenstelling tot Gordievsky en Kuzichkin gaan zij nauwelijks op het werk met illegalen in, hoewel zij beiden vanaf de jaren '70 aan het hoofd van Directoraat S hebben gestaan. Daardoor hebben zij ongetwijfeld gedetailleerd kennis gemaakt met het werk van die afdeling.⁶

6.2 *Memoires van niet-overlopers*

Als het informatieve gehalte van de memoires van hen die in Rusland gebleven zijn zoveel minder is, wat is dan de waarde van dat subgenre? Zij zijn allereerst interessant omdat zij inzage bieden in de mentaliteit en de denkwereld van de schrijvers, die in veel gevallen op hoge posities bij de KGB zijn geëindigd. Het is vaak een nogal paranoïde denkwereld, typerend voor Sovjet functionarissen, die naar voren komt uit de memoires van personen als Vladimir Krjoetsjkov, Vjatsjeslav Sjironin of Filipp Bobkov.⁷ Bij die denkwereld hoorde bijvoorbeeld de gedachte dat westerse inlichtingendiensten en hun agenten een belangrijke rol hebben gespeeld bij de ondergang van de USSR en dat niemand in de Sovjet Unie voor zijn mening werd vervolgd. Dergelijke memoireschrijvers stonden vaak ook sympathiek tegenover de coupplegers van augustus 1991. Uiteraard houden niet alle memoireschrijvers in Rusland er in even sterke mate dergelijke denkbeelden op na. Kirpitsjenko stelt bijvoorbeeld onomwonden ten aanzien van het einde van de Sovjet Unie dat 'niet de CIA en "zijn beïnvloedingsagenten in de USSR" onze grote staat te gronde hebben gericht, maar wijzelf.'⁸ De denkbeelden van Krjoetsjkov c.s. staan echter soms zo ver af van de werkelijkheid dat niet altijd goed te begrijpen is hoe dergelijke personen zo hoog konden stijgen binnen de KGB zonder die organisatie ernstig in zijn functioneren te belemmeren. Een gedeeltelijke verklaring voor de voorspoedige carrières van deze mensen moet ongetwijfeld gezocht worden in het feit dat hun denkbeelden nauw aansloten bij die van andere personen in de Sovjet top. Een voorbeeld betreft de vaker genoemde operatie RJaN. De daarin neergelegde denkbeelden, waaruit een sterk paranoïde kijk op het Westen sprak zijn niet uitsluitend van de KGB-top afkomstig, maar werden door sleutelfiguren binnen de CPSU-leiding gedeeld. Het was ook de partijtop die voorzover bekend de aanzet gaf tot de operatie. De manier waarop Bobkov het bestaan van dissidenten ontkent sluit natuurlijk ook nauw aan bij wat er in de hoogste kringen van de CPSU over dat onderwerp gedacht en beweerd werd.

Dat neemt niet weg dat ook onder de in Rusland woonachtige KGB'ers auteurs zijn die soms inhoudelijk interessante dingen te beweren hebben. Een voorbeeld is de eerder genoemde Jevg. Grig. Maar ook Vladimir Krjoetsjkov is niet in staat twee delen memoires te schrijven zonder hier en daar een noemenswaardig feit of episode te vermelden. Een voorbeeld is zijn mededeling omtrent de bekende Hongaarse communistische politicus Imre Nagy, over wie hij zegt dat hij in de jaren '30, toen hij zich in de emigratie in de Sovjet Unie bevond, door de NKVD als informant werd gerekruteerd. Nadien zou hij belastende informatie over andere Hongaarse emigranten aan de NKVD hebben geleverd, met voor sommige van hen zeer nadelige consequenties. Ook niet zonder belang is zijn visie op het bekende politbureaulid uit de Gorbatsjov-tijd Alexander Jakovlev die hij ervan beschuldigt jarenlang een CIA-agent te zijn geweest. Hij legt de beschuldiging aan partijleider Gorbatsjov voor, maar die laat volgens Krjoetsjkov de zaak op zijn beloop. Het is duidelijk dat Krjoetsjkov zonder toestemming van Gorbatsjov niets tegen Jakovlev kan ondernemen.⁹ De bewijzen voor de beschuldiging aan het adres van Jakovlev ontbreken, wat typerend mag worden geacht voor het genre van de memoires. De aandacht waard is ook wat Joeri Drozdov in zijn verder weinig openhartige memoires zegt over het besluit van de Sovjet leiders in 1949 een einde te maken aan inlichtingenwerk in de Volksrepubliek China. Dat was een van de factoren die KGB-operaties in dat land in de decennia daarna ernstig bemoeilijkten, toen de verhoudingen met de Sovjet Unie drastisch waren verslechterd. De uitlatingen van Drozdov op dit punt worden door de overlopers Oleg Gordievsky en Victor Sheymov bevestigd.¹⁰

Een thema waarover in Rusland woonachtige ex-KGB'ers heel weinig te melden hebben is de relatie van de KGB met de militaire inlichtingendienst GROe. De GROe heeft zelf na 1991 niets over dit thema prijsgegeven. KGB'ers zoals Vadim Kirpitsjenko of Vladimir Sjebarsjin die ook de nodige jaren als rezident in het buitenland hebben gewerkt, moeten daarbij bijvoorbeeld ervaring hebben opgedaan met de GROe, die immers ook vanuit Sovjet ambassades opereerde. In de memoires van de overgelopen KGB-officier Vladimir Kuzichkin en anderen valt te lezen dat de rivaliteit tussen de twee diensten tot de dagelijkse werkelijkheid op ambassades behoorde.¹¹ Kirpitsjenko c.s. bewaren echter praktisch een volledig stilzwijgen over dit onderwerp. Hetzelfde geldt voor de relaties van de KGB met de Oost-Europese diensten, waarover men afgezien van enkele algemene opmerkingen en lofuitingen aan het adres van vooral de Oost-Duitse HVA en Markus Wolf ook niet erg spraakzaam is. Overlopers van de KGB zijn bij dit onderwerp ook niet behulpzaam. Waarschijnlijk omdat in de loopbaan van de meesten van hen de relaties met de Oost-Europese diensten geen rol van betekenis hebben gespeeld, gaan zij er nauwelijks op in. Dat ligt anders voor overgelopen Oost-Europese inlichtingenofficieren, die tijdens hun loopbaan meestal wel persoonlijk met de rol van de KGB in hun land werden geconfronteerd. Dat memoireschrijvers zoals Ladislav Bittman, František August en Pawel Monat die rol niet erg positief beoordelen, kan niet verbazen.¹² De zeldzame uitzondering onder de ex-KGB'ers die in Rusland woonachtig zijn, is de voormalige chef van de KGB-vertegenwoordiging in Warschau, Vitali Pavlov. Hij geeft uiteraard naar hij ook zelf zegt geen volledige opening van zaken over de activiteiten van de KGB in Oost-Europa, in het bijzonder in Polen rond 1980, maar behandelt een aantal belangrijke thema's die nergens anders aan de orde komen. Zo wijst hij erop dat de KGB-vertegenwoordiging geen agenten rekruteerde in Polen, maar aan zijn informatie kwam door middel van 'vertrouwelijke contacten'. Duidelijk is dat Pavlov in de tijd dat hij in Warschau was gestationeerd, uitzonderlijk goed over de politieke situatie in Polen en de verhoudingen binnen de Poolse partijtop was geïnformeerd. Voor zijn werkwijze gebruikt hij de term 'indirecte penetratie', waarbij hij zich via zijn talrijke contacten in de hoogste geledingen van de Poolse maatschappij over de ontwikkelingen liet informeren.¹³ Bovendien bespreekt Pavlov ook diverse gevallen van samenwerking tussen de KGB en de Poolse dienst. Daarbij waren onder meer ambassades en andere objecten van westerse mogendheden in Polen het doelwit van pogingen tot penetratie, met technische middelen dan wel anderszins. Ook werd er met de Poolse dienst samengewerkt bij het tegengaan van 'grensoverschrijdende operaties' van anti-communistische emigrantenorganisaties als NTS en de OOeN. Deze en verwante organisaties die door de Sovjet overheid als zeer staatsgevaarlijk werden beschouwd, rekruteerden volgens Pavlov bijvoorbeeld agenten onder de Oekraïense minderheid in Polen, om langs deze weg een verbinding met Oekraïeners in de Sovjet Unie tot stand te brengen.¹⁴ In het geval van Pavlov valt wel enigszins te controleren in hoeverre hij in het geval van Polen een juiste voorstelling van zaken geeft. Hoe betrekkelijk namelijk zijn uitspraak is dat de KGB in dat land geen agenten rekruteerde, leert de informatie die aan het standaardwerk *The Mitrokhin Archive* kan worden ontleend. Mitrokhin maakt namelijk duidelijk dat er in de tijd dat Pavlov zich in Polen bevond, in dat land en ook elders in Oost-Europa door KGB-illegalen de nodige agenten 'onder valse vlag' werden gerekruteerd.¹⁵ Men mag niet zonder meer aannemen dat Pavlov van deze praktijken op de hoogte was, want het is mogelijk dat de rekrutering van deze agenten in Polen buiten hem om gebeurde, niet via de KGB-vertegenwoordiging of de rezidentoera in Warschau.

Een thema waar in Rusland woonachtige ex-KGB'ers ondanks hun geringe mededeelzaamheid toch niet helemaal omheen kunnen is de relatie met de CPSU of liever gezegd met de leidende organen ervan. KGB-officieren als Krjoetsjkov, Sjebarsjin, Kirpitsjenko en anderen hebben door hun hoge positie direct de partijbemoeienis met de KGB ervaren. Hoge KGB-officieren kunnen er meer over zeggen dan de KGB-officieren van het middenniveau of

lager, omdat op hun niveau de instructies afkomstig van de partijtop werden doorgegeven. De meeste overgelopen KGB-officieren zijn van het middenniveau of lager en hebben om die reden weinig persoonlijke ervaring met de overheersende rol van de top van de CPSU. De bemoeienis van de partijtop werd niet geëffectueerd door de partijorganisaties binnen de KGB, waarvan de leidende posities door KGB'ers werden bemand en niet door reguliere partijfunctionarissen.¹⁶ Vooral in het begin van de jaren '80 waren een aantal westerse auteurs van mening dat de KGB zich aan het toezicht door de CPSU had onttrokken.¹⁷ Memoires van KGB'ers die in Rusland zijn gebleven en ander materiaal maken duidelijk dat er geen reden is voor een dergelijke veronderstelling. Geen van de hier besproken memoires trekt de dominante rol van de CPSU ten opzichte van de KGB in twijfel.¹⁸ Filipp Bobkov die door zijn hoge positie bij de KGB de laatste jaren van zijn carrière rechtstreeks contact had met de hoogste partij-instanties laat er bijvoorbeeld geen misverstand over bestaan hoe de verhoudingen werkelijk lagen. Hij vermeldt de overheersende positie van de top van de CPSU juist expliciet om de KGB vrij te pleiten van de leidende rol bij de repressie in de Sovjet Unie. Hij noemt een aantal voorbeelden, deels ook uit de periode rond 1980, waarbij het Centraal Comité voorstellen afkomstig van de KGB die betrekking hadden op diverse beleidsterreinen, afwees dan wel juist accepteerde. Naar aanleiding van een van die gevallen in het begin van de jaren '70 vindt Bobkov er zich over op dat de partijleiding de zaak niet serieus genoeg nam. Wel had men in die tijd alle aandacht voor grote buitenlandse projecten zoals de aanleg van de Assoeandam in Egypte en de bouw van een stadion in Djakarta.¹⁹ Typerend is ook de klacht van Nikolaj Leonov, in 1971-1983 hoofd van het Directoraat voor Informatie en Analyse van het Eerste Hoofddirectoraat, dat hij bij het Politbureau geen voet aan de grond kreeg met zijn opvattingen over de relatie met de Volksrepubliek China en over andere kwesties.²⁰ Diverse passages in de memoires van in Rusland woonachtige ex-KGB'ers duiden erop dat de partijtop over belangrijke benoemingen binnen de KGB besliste.²¹ Onder andere uit dezelfde soort bronnen blijkt dat het Eerste Hoofddirectoraat verantwoordelijk was voor de overhandiging van sommen geld aan vertegenwoordigers van buitenlandse communistische partijen. De beslissing daarover werd door Politbureau of afdelingen van het Centraal Comité genomen en KGB-rezidentoera's in het buitenland werden vervolgens door het Eerste Hoofddirectoraat met de concrete uitvoering belast.²² De dominante positie van de CPSU blijkt ook uit het in memoires herhaaldelijk genoemde feit dat de KGB niets tegen fulltime partijfunctionarissen kon ondernemen zonder de hoogste partij-instanties daarin te kennen. Het meest sprekende voorbeeld daarvan is ongetwijfeld het eerder genoemde geval van Alexander Jakovlev.²³ Archiefdocumenten die in het begin van de jaren '90 in de Russische pers zijn gepubliceerd en in hoofdstuk II zijn besproken, bevestigen de hiërarchische verhouding tussen de KGB en de partijtop zoals die uit memoires naar voren komt. Het was een standaardprocedure dat belangrijke beleidsvoorstellen door de KGB aan de hoogste partij-instanties, dat wil zeggen aan het Politbureau of afdelingen van het Centraal Comité, werden voorgelegd, vaak vergezeld van een uitdrukkelijk verzoek om erop te reageren. Andropov was al kandidaatlid van het Politbureau vanaf 1967, maar zelfs nadat hij in 1974 volwaardig lid was geworden, legde hij als KGB-voorzitter nog steeds zijn voorstellen aan de partijtop voor.²⁴ De positie van het Politbureau aan de top van de politieke piramide in de USSR spreekt ook duidelijk uit een episode die in de memoires van Vadim Kirpitsjenko voorkomt. Hij beschrijft hoe hij eind april 1971 als KGB-rezident in Caïro mondeling verslag moest uitbrengen aan het Politbureau in Moskou over de relaties met Egypte, die op dat moment in een cruciaal stadium waren geraakt. Samen met hem moesten ook de Sovjet ambassadeur in Egypte en het hoofd van de Sovjet militaire missie onverwacht in Moskou bij het Politbureau rapport uitbrengen.²⁵

In de voorgaande pagina's is gewezen op tal van zwakke punten die vaak inherent zijn aan de memoires van Sovjet inlichtingenofficieren, zowel van hen die tijdens de Koude Oorlog zijn overgelopen als van degenen die in Rusland gebleven zijn. Die tekortkomingen zijn

er ongetwijfeld mede verantwoordelijk voor dat de memoires van KGB-officieren betrekkelijk weinig in de wetenschappelijke literatuur over de KGB worden gebruikt. Dat geldt in het bijzonder voor die van overlopers waarvan er tijdens de Koude Oorlog toch de nodige verschenen zijn. Daarbij speelt waarschijnlijk vooral een rol dat vele beweringen die worden gedaan niet zijn te verifiëren. Dat schrikt de wetenschapper af die bij voorkeur met informatie te maken heeft die met andere gegevens, liefst afkomstig uit archieven, kan worden vergeleken. Van toepassing is echter datgene wat een Britse auteur schreef over het belang van politieke memoires in het algemeen: 'The dispensability of political memoirs depends heavily on the availability of other kinds of sources and our ability to exploit them.'²⁶ Zolang de Russische overheid slechts zeer selectief archiefmateriaal over de KGB vrijgeeft en over de GROe vrijwel niets, hebben memoires een waarde als bron van informatie, ook al moeten zij met voorzichtigheid en met het nodige voorbehoud worden gebruikt.

¹ Zie de bespreking van de memoires van deze drie GROe-officieren in bijlage I.

² Zie hoofdstuk 3.

³ Zie hoofdstuk 1.

⁴ Grig (1997), *passim*. Zie ook de bespreking van zijn memoires in bijlage I.

⁵ Zie de bespreking van de memoires van Gordievsky en Kuzichkin in bijlage I.

⁶ Zie de bespreking van de memoires van Kirpitsjenko en Drozdov in bijlage I.

⁷ Zie de bespreking van hun memoires in bijlage I.

⁸ Kirpitsjenko (1998), p. 33.

⁹ Krjoetsjkov (1996, I), pp. 294-299, 302. Zie ook de bespreking van Krjoetsjkovs memoires in bijlage I.

¹⁰ Zie de bespreking van Drozdovs memoires in bijlage I.

¹¹ Zie hoofdstuk 3.

¹² Zie Bittman (1981), Bittman (1984), August & Rees (1984), Monat (1962). De memoires van overgelopen Oost-Europese inlichtingenofficieren komen aan de orde in hoofdstuk 4.

¹³ Pavlov (1998), *passim*. De memoires van Pavlov komen uitvoerig aan de orde in hoofdstuk 4. Zie verder ook de bespreking van zijn boeken in bijlage I.

¹⁴ Pavlov (1999), *passim*. Zie hiervoor ook meer uitvoerig hoofdstuk 4.

¹⁵ Andrew & Mitrokhin (1999), pp. 342-359.

¹⁶ Sjebarsjin (1993), pp. 212-213.

¹⁷ Zie o.a. Corson & Crowley (1986) en Deriabin & Bagley (1990). Voor een meer gedetailleerde bespreking van dit thema zie hoofdstuk 2.

¹⁸ Een uitzondering is de GROe-officier Victor Suvorov, die echter geen erg betrouwbare memoires heeft geschreven. Zie de bespreking in bijlage I.

¹⁹ Bobkov (1995), pp. 40, 154-155, 179-180, 211-212, 260-261, 305, 315. Voor een meer gedetailleerde bespreking van de voorstellen waar het hier om ging zie hoofdstuk 2. Voor een bespreking van de memoires van Bobkov zie bijlage I.

²⁰ Zie o.a. Leonov (1994), pp. 150-151, 161-162. Voor een meer uitvoerige bespreking van dit thema zie hoofdstuk 2.

²¹ Zie de bespreking van dat thema in hoofdstuk 2.

²² Zie de desbetreffende passage in hoofdstuk 2.

²³ Voor een uitvoeriger bespreking van het verschijnsel dat partijfunctionarissen door de KGB in principe ongemoeid moesten worden gelaten zie hoofdstuk 2.

²⁴ Zie hoofdstuk 2 voor diverse concrete voorbeelden daarvan.

²⁵ Kirpitsjenko (1993), pp. 106-109. Voor een meer uitvoerige beschrijving van deze episode zie hoofdstuk 2.

²⁶ Egerton (1994), p. 63.

